

Mazide kalan bir teşebbüs: Nafi Atuf Kansu'nun ilk mektepler için hazırladığı coğrafya eğitimi rehberi

An attempt of the past: Nafi Atuf Kansu's geography education guide for primary schools

Haluk KAYICI¹

¹Trakya Üniversitesi, İpsala Meslek Yüksekokulu, Edirne, Türkiye

ORCID: H.K. 0000-0002-8490-1791

ÖZ

Edirne'de 1911-1912 yıllarında muallimler tarafından eğitime yönelik olarak neşredilen "Sa'y ü Tettebbü" mecmuasında, Nafi Atuf [Kansu] tarafından hazırlanan ilk mekteplere yönelik coğrafya eğitimi rehberi mecmuanın farklı sayılarında sıralı olarak yayımlanmıştır. Nafi Atuf Bey'i kendi anlatımıyla bu teşebbüse sevk eden ise coğrafya derslerinin dönemin mekteplerinde en karışık, en intizamsız ve kuru okutulan ders olarak öne çıkmasıdır. Bir dönem coğrafya öğretmenliği de yapmış olan ve coğrafyaya başlangıç niteliğinde "Vatanımın Coğrafyası" adıyla bir de kitap yayımlayan Nafi Atuf Bey'in hazırladığı coğrafya rehberinin daha çok uygulamaya yönelik olduğu gözle çarpmaktadır. Bu çalışmadaki temel amaç, hazırlanmış coğrafya rehberinin günümüzde de tanzim edilerek kullanılabilirliğini göstermek ve Osmanlı Devleti'nin zor dönemleri de olsa, ilk mekteplerdeki çocuklar düşünülerek hazırlanan bu çalışmayı ortaya çıkarmaktır. Eski yazı olarak yayımlanan rehberin, mecmuanın sekiz farklı sayısında yer alan bölümleri bir araya getirilerek çevirisi yapılmış, günümüzde daha rahat okunabilmesi için de sadeleştirilmiştir. Bununla birlikte eski coğrafya terimleri aynen bırakılarak, günümüzdeki karşılıkları ile çalışmada kullanılmış olup, yirmi sekiz ayrı ders olarak hazırlanan coğrafya rehberi ana başlıklar halinde sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya Eğitimi, İlk Mektepler, Nafi Atuf [Kansu].

ABSTRACT

Geography education guide for elementary schools prepared by Nafi Atuf [Kansu] was published sequentially in various issues of the "Sa'y ü Tettebbü" periodical disseminated by teachers in Edirne between the years of 1911 – 1912 towards education. What motivated Mr. Nafi Atuf for this attempt, with his own words, was the fact that geography lessons were prominent as the most complicatedly, erratically, and jadedly given lessons in schools of the era. Having served as a geography teacher erstwhile and having published a book titled "Vatanımın Coğrafyası" (the Geography of My Homeland) as an introductory to geography, Nafi Atuf issued a geography guide which was more oriented in practice. Main objective of this study is to show that the aforesaid geography guide can be amended and used in the present, and to unearth this work which was prepared in consideration of elementary school students even though it was tough times of the Ottoman Empire. Being written in the old alphabet, chapters of the guide have been gathered from eight different issues of the periodical, have been translated, and simplified so as to make it easier to read in our day. In addition to this, the old geography terms have been left untouched and used with their present day synonyms, and the geography guide, which was drawn up as twenty-eight separate lessons, has been classified in main topics.

Keywords: Geography Education, Elementary Schools, Nafi Atuf (Kansu).

Başvuru/Submitted: 01.04.2019 **Kabul/Accepted:** 08.05.2019

Sorumlu yazar/Corresponding author: Haluk Kayıcı / halukkayici@trakya.edu.tr

Atıf/Citation: Kayıcı, H. (2019). Mazide kalan bir teşebbüs: Nafi Atuf Kansu'nun ilk mektepler için hazırladığı coğrafya eğitimi rehberi. B. Gonencgil, T. A. Ertek, I. Akova ve E. Elbasi (Ed.), 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book (s. 484-491) içinde. İstanbul, Türkiye: İstanbul University Press. <https://doi.org/10.26650/PB/PS12.2019.002.047>

1. GİRİŞ

Türk eğitimine farklı görevlerde bulunarak hizmet vermiş olan Nafi Atuf Kansu (Mekke, 1890-Ankara, 1949) babasının görevi nedeni ile buldukları Edirne’de ilk, orta ve lise eğitimini tamamlamış, 1910 yılında İstanbul’da Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâneyi bitirmiştir (Kansu, 2016). Mülkiye’den mezun olduktan sonra İstanbul’dan Edirne’ye dönen Nafi Atuf Bey, ilk öğretmenlik görevine Edirne’de başlamıştır (Kansu ve Kansu, 2011; Çankaya, 1968-1969).

Balkan Harbinden sonra Biga Terakki Mektebinde matematik öğretmeni olarak çalışmış ve tekrar Edirne’ye dönüşünde Edirne Erkek Öğretmen Okulu Müdürlüğü görevini yerine getirmiştir (Kansu ve Kansu, 2011). Bundan sonraki yıllarda önce Darüşşafaka’ya Müdür Yardımcısı olarak görevlendirilen Nafi Atuf Bey, daha sonra Bursa Erkek Öğretmen Okulu Müdürlüğü’ne getirilmiş, ayrıca Bursa Kız Öğretmen Okulu’nda medeni bilgiler ve psikoloji öğretmenliği de yapmıştır (Kansu, 2016; Unat, 1950). 1915 yılı Kasım ayı ortalarına doğru Bursa’dan İstanbul’a gelerek İstanbul Erkek Öğretmen Okulu Müdür Yardımcılığı, İstanbul Kız Öğretmen Okulu pedagoji ve psikoloji öğretmenliği ve 6 Mayıs 1916’dan itibaren ise hem kız öğretmen hem de anaokulu öğretmenlerine pedagoji, psikoloji ve hıfzıssıhha öğretmenliği görevlerinde bulunmuştur. Bu dönemde bir diğer görevi de Vakıf Mektepleri Müfettişliğidir (Kansu ve Kansu, 2011). 7 Ekim 1916’da Bursa Kız Sanayi Dârüleytamı “Yetimler Yurdu”nun teşkili için görevlendirilmiş ve müdürlüğüne tayin edilmiştir (COA, 1916). Bursa’ya ikinci defa giden Nafi Atuf Bey, hem Bursa Erkek Öğretmen Okulu hem de Kız Öğretmen Okulu öğrencilerine medeni bilgiler ve psikoloji dersleri vermiştir. Yaklaşık bir yıl kaldığı Bursa’da bir müddet sonra erkekler için kurulmuş olan ve ortaokul sınıflarını da kapsayan Bursa Darüleytamının idaresi de verilmiş, Bursa Kız Öğretmen Okulunda da tarih-coğrafya derslerini okutmuştur. 21 Kasım 1917 tarihinde Bursa’dan İstanbul’a dönerek, önce Yüksek Ticaret Okulu Müdür Muavinliğine getirilmiş, 16 Ocak 1918’de ise Kız Öğretmen Okulu-Ana Okulu Bölümü pedagoji öğretmenliğinde görevlendirilmiş, sonrasında ise Kadıköy Erkek Darüleytam Müdürü olmuştur (Kansu ve Kansu, 2011).

1 Aralık 1918 tarihinde Nafi Atuf Bey, Ortaköy Erkek Darüleytamını kurmuş, burasının müdürü olarak 1919 yılının Mart ayına kadar görevine devam etmiş, aynı dönemde Fenn-i Terbiye Encümeni çalışmalarına da üye olarak katılmıştır (Kansu ve Kansu, 2011). 1 Mart 1919’da Tedrisat ve Tefrişat Şubesi Müdürlüğüne getirilen Nafi Atuf Bey, 25 Ekim 1920’de ise Dârülfünunda Fenn-i Terbiye Müzesi “Eğitim Müzesi” Müdür Muavinliği görevine başlamıştır (Kansu ve Kansu, 2011).

Nafi Atuf Bey, 8 Ocak 1921’de ailesini İstanbul’da bırakarak İnebolu yoluyla Ankara’ya geçmiş, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumisinde Fransızca baş tercümanlığı yapmış (Sarıdal, 1950), kısa bir süre sonra da “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi” Yazı İşleri Müdürü olmuştur (Topuz, 1996; İnuğur, 1992). Bu görevinden sonra Ankara Kız Öğretmen Okulunda öğretmenlik mesleğine geri dönen Nafi Atuf Bey, 19 Temmuz 1921’de dönemin sultanisi olan Ankara Lisesi Müdürlüğü’ne atanmış (Kansu ve Kansu, 2011) ise de göreve başlar başlamaz hükümet merkezinin Ankara’dan Kayseri’ye taşınması kararı üzerine Nafi Atuf Bey de öğrencilerinin başında, Ankara Lisesi’ni, Kayseri Lisesi ile birleştirmek üzere Kayseri’ye okulu nakletmiştir. Nafi Atuf Bey, 1922’de Ankara’ya döndükten sonra Maarif Vekâlet’indeki görevine devam etmiş, Trakya, Millî Hükümet yönetimine geçince Edirne Millî Eğitim Müdürlüğüne atanmıştır. Ancak Nafi Atuf Bey Edirne’ye gitmeden, Orta Tedrisat Umum Müdürlüğü’ne getirilmiştir. Nafi Atuf Bey, Fuat Köprülü’nün istifasıyla boşalan ve 20 Kasım 1924’den Kasım 1927 tarihine kadar yürüteceği Maarif Vekâleti Müsteşarlığı’na getirilmiş (CCA, 1924; Erişirgil, 2010), 30 Haziran 1927 tarihinde de TBMM tarafından Millî Mücadelede gösterdiği hamâset ve fedakârlıktan dolayı da TBMM beyaz şeritli İstiklal Madalyası verilmiştir (CCA, 1927).

6 Eylül 1927 yılında yapılan 3. dönem milletvekili seçimlerinde Cumhuriyet Halk Fırkasından Erzurum Milletvekilliğine seçilen Nafi Atuf Bey, 3. 4. ve 5. dönemlerde Erzurum, 6. dönemde Giresun ve 7. ve 8. dönemlerde ise Kırklareli’nden milletvekili olarak Meclis çalışmalarına katılmıştır. 28 Ekim 1949’da geçirdiği bir kalp krizi neticesinde 59 yaşında hayata veda etmiş, 30 Ekim 1949 Pazar günü Cebeci Asri Mezarlığında defnedilmiştir (CCA, 1949; Kansu ve Kansu, 2011).

Nafi Atuf Kansu, ilk öğretmenlik görevini ifa ettiği Edirne’de Mehmet Vehbi Sarıdal ile birlikte 22 Şubat 1911-28 Eylül 1912 tarihleri arasında toplam 39 sayı kesintisiz olarak “Sa’y ü Tettebbü” [Çalışma ve Araştırma] mecmuasını, on beş gün aralıkla neşretmiştir. Mecmuada dönemin önemli eğitimcilerinin, başta tarih ve edebiyat olmak üzere diğer toplum bilimleri üzerine makaleleri bulunmaktadır. İzcilik hakkında yazıların da bulunduğu mecmuada, eğitim üzerine Batı’da neşredilmiş metinlerin çevirilerine de yer verilmiştir. Söz konusu mecmuada Nafi Atuf Bey “Mektep Dersleri” başlığı ile ilk mektepler için coğrafya rehberi hazırlamış ve bu rehber derginin farklı sekiz sayısında 28 ayrı ders başlığı ile yayımlanmıştır. Mükemmel olduğunu iddia ederek değil, belki bir teşebbüs olduğu için bu rehberi hazırlayan Kansu’ya göre dönemin mekteplerinde en karışık, en intizamsız ve kuru okutulan ders coğrafya dersidir. Muhtemeldir ki coğrafya eğitimi hakkındaki düşüncesi sonraki yıllarda yayımlanacak olan “Vatanımın Coğrafyası” adını verdiği kitabını hazırlamasına sebep olmuştur.

2. YÖNLERİN TAYİNİ-YERELDEN BAŞLAMAK

İlk mektebe yeni başlayan öğrencilere ilk derste, dershanenin sınırları buldurulur. Duvarları, pencereleri, kapısı vesaire... Bundan sonra teneffüşhane, sofa için de bu alıştırma tekrar edilir. Muallim, kürsünün veyahut yerin üzerinde dershanenin ufki bir planını çizer, planda çizilen hatlar dershanenin duvarlarına benzer olmalıdır. Bu hatlar üzerinde dershanenin kapısı, pencereleri işaret edilir. Dershanenin ve planın, güneşe göre, yönü tayin olunur. Güneşin doğuşu ve batışı hakkında bir fikir verdikten sonra döşeme veya ufki plan üzerinde kuzey, güney, doğu ve batı yönleri gösterilir. Alıştırma olması için bir öğrenci, güneyden kuzeye, batıdan doğuya doğru dershanenin içinde yürütülür. Aynı zamanda ikinci bir öğrenci ufki plan üzerinde bu istikameti parmağıyla takip eder. Sonra bu plan duvara asılır ve dört yön tekrar edilir. Sözün kısası öğrenciye dört aslı yön olduğu, güneşin doğduğu tarafın doğu, battığı tarafın batı olduğu öğretilmeli, dershanenin bulunduğu yön, pencerelerin açıldığı yön ve benzeri örnekler ile yön bulma pekiştirilmelidir. Ayrıca, öğrenciye dersane içinde mevcut eşyanın, birbirine göre mevkileri tayin ettirilebilir. “Bu sıra, kürsünün şark tarafındadır” gibi. Plan üstünde muallim tarafından gösterilen herhangi bir noktanın talebe tarafından dersane içinde yerini bulması sağlanmalı, “kapı ne yöndedir, hocanın kürsüsü ne taraftadır” gibi sualler tekrar edilmelidir (Kansu, 28 Ağustos 1911).

İkinci derse okulun etrafı hakkında öğrenciler ile karşılıklı konuşma yapılarak başlanılır. Okul binası merkezi bir nokta kabul edilerek, öğrencilerin evleri bu belirlenen noktaya göre hangi yöne tesadüf ediyor, öğrenciler evlerine giderken takip ettiği yollar, geçilen meydanlara ait karşılıklı konuşmalar yapılır. Tüm bu diyaloglardan sonra yatay bir kâğıt üzerine hakkında konuşulan yerlerin çizimi yapılarak, işaret edilir (Kansu, 28 Ağustos 1911).

Üçüncü ders, yön tayini ve bir yerin haritasını oluşturmaya yönelik ileride verilecek derslere giriş niteliğindedir. Mahalle, köy, kasaba, şehir kavramları üzerinde durulur. Önceki iki dersi öğrenciye yeniden hatırlatmak için birkaç tanesine okulun etrafının planı çizdirilir ve bu plana evvelki derslerden fazla ayrıntı ilave olunur. Kâğıt üzerine yatay oluşturulmuş plan veyahut kara tahta üzerinde öğrencilere evvela büyük caddeleri, mühim binaları ve sonra ikinci derece öneme haiz yolları çizerler. Her bir yolun yahut binanın istikameti muhtelif ve çok sayıda sorular ile çocuklara buldurmaya gayret etmelidir. Bu derste ayrıca ârizat-ı tabiiyye hakkında bilgi verilmeye başlanmalı. Bir yokuşu haritada göstermek için sözgelîsi kurum renginde geniş bir hat kabul edilir. Plan duvara asılarak yön tayini hakkında alıştırmalar tekrar edilir, örnek şehirler seçilerek onlar arasında seyahatler yapılır (Kansu, 14 Eylül 1911).

Şehir hakkında bilgiye geçmeden önce dördüncü derste daha önce yapılmış harita üzerinde alıştırmalar yapıldıktan sonra yeni bir harita tanzim edilir. Su yatakları, büyük yollar, şehrin en mühim caddeleri ve dağ silsilesi kalın hatlarla gösterilir. Çocukların ekleyecekleri daha bazı tafsilat harita üzerine işaret edilebilir. Aslı yönler belirtilerek seyahatler yapılır ve mesafe hakkında alıştırmalar yapılır. Bu üçüncü ve dördüncü dersler, okulun bulunduğu yerleşim merkezine göre değişir. Bu dersin sonucunda öğrencilerden defter üzerinde harita yapmaları ödev olarak istenir (Kansu 14 Eylül 1911).

Yön tayini için beşinci dersin başlangıcında güneşe göre doğu, batı, kuzey ve güney gösterilir. Güneşin görünmediği zamanlarda ise aşağıda belirtilen suretlerle yön tayini yapılacağı bilgisi derste öğrenciye anlatılır:

a) Ay yardımıyla: Ay'ın dört safhası vardır. Terbî-i evvel (yarım ay), terbî-i sâni, bedr (dolunay) ve gurre (yeni doğan bir günlük ay). Bedr gecelerinde bedrin doğduğu taraf doğu, sabahleyin bulunduğu taraf batıdır.

b) Kutup Yıldızı yardımıyla: Bu yıldız kuzeyi gösterir. Bu vesile ile Dübbüaşgar (Küçükayı takımyıldızının eski adı) ile Dübbükber (Büyükayı takımyıldızının eski adı) burcunun şekilleri tahtaya yapılmalıdır. Bu yıldızda bulunmadığı takdirde pusulaya müracaat edilir. Öğrenciye bir pusula gösterilmelidir. Pusula ile yön tayini alıştırmaları yapılır. Aydınlık bir gecede, mümkünse, öğrenciye Kutup Yıldızı gösterilir (Kansu, 14 Eylül 1911).

2. KÂİNATTA KÜRE-İ ARZ (DÜNYA)

Yön tayini için kullandığımız yıldızlar -Güneş, Ay ve Kutup Yıldızı- altıncı dersin başlangıcında çocuklara hatırlatılır. Zaten çocuklar Kutup Yıldızını bulmak vesilesiyle yıldızlı semayı görmüşlerdi, çocukların fikirleri yine bu yıldızlı sema üzerine çekilmelidir. Niçin güneşin, ayın mevkisi muhtelif saatlerde değişir? Gök cisimlerinin hareketleri hakkında bir fikir verilir. Ay, dünya etrafında ve dünya da güneşin etrafında döner; dünya da gördüğümüz yıldızlar gibi parlak bir yıldızdır. Dünya, bir gülle gibi yuvarlaktır. Dünyanın yuvarlaklığı deniz kenarından bir geminin muhtelif vaziyetlerde görünmesi ve ovada icra edilen bir seyahatin vereceği tecrübeler ile işaret edilir. Arz,

bir topaç gibi kendi kendine döner. İki uçlarına kutup derler. Gece ve gündüz hakkında öğrencilere fikir verirken, bunun için bir topaç ile bir mumdan faydalanılabilir. Dünyanın güneşin etrafında döndüğünü anlatmak için bir ipin ucuna bir topaç bağlayarak diğer ucu elde olduğu hâlde süratle döndürülür. “Burada mevsimler hakkında malumat vermeye çalışmalıdır”. Özet olarak; Dünya, güneş ve ay gibi yuvarlaktır. Kendi etrafında yirmi dört saatte ve güneşin etrafında 365 günde devir eder; kendi kendine tam bir devri bir gündür. Güneşin etrafında tam bir devri bir senedir (Kansu, 14 Eylül 1911).

Dünyanın taksimatı Nafi Atuf Bey tarafından yedinci derse konu edilmiştir. Yazdıklarına göre; o dönem dünyayı yaya olarak bir defa dolaşmak için üç yıl lazımdır. Süratli trenle veyahut vapurla elli günde dolaşılabilir. Çocukların kutup hakkında bilgi verilmelidir. Bunun için de bir elma yahut bir portakal tedarik edilerek ortasından bir iğne geçirilir. Bir mumun karşısına tutulur. Tabiidir ki, portakalın kutup taraflarına ışık eğimli ve zayıf olarak gelecektir; bundan dolayı kutup tarafları soğuk muntıkadır. Portakalın orta taraflarına ise mumun ışık ve ısısı dik olarak geldiği için bu bölgeler sıcak yerlerdir ki buralar hatt-ı istivâdir (Ekvator). Kuzey yarımküre, güney yarımküre gösterilmeli. Uzak, ılıman ve volkanik bölgeler hakkında basit malumat verilir, öğrencilerin kendi taş tahtalarında daireler resmederek bu dairelere bölgeler, muntikalar tayin eyerler. Ve kendi şehirlerinin hangi muntika dâhilinde olduğunu öğrenirler. Hulâsa, dünya, iki kutup arasında döner. Dünyanın tam ortasında hatt-ı istivâ vardır. Hatt-ı istivâ ile küre-i arz iki yarımküreye ayrılır. İki soğuk ve donmuş muntika, iki mutedil muntika ve bir sıcak muntika vardır. Biz kuzey yarımkürede ve ılıman bir muntika dâhilinde yaşıyoruz (Kansu, 14 Eylül 1911).

Sekizinci dersin muhteviyatı kıtalar ve denizler üzerinedir. Eşit olmayan bir alanda, biri mavi olmak üzere iki renge boyanmış bir küre üzerinde öğrenciye geniş mavinin suyu ifade ettiği belirtilir. Denizlerin mevkileri ve kıtaların şekilleri de bu küre üzerinde öğrenciye anlatılır. Küreyi bir düz bir zemin üzerinde nasıl göstermeli? Bir küreyi bir tabaka kâğıtla iyice örteriz. Büyük çizgilerle beş kıtayı basit bir surette kâğıt üzerine çizeriz. Sonra bu kâğıdı açar kara tahta üzerine iliştiririz. Öğrencilere kendi taş tahtaları üzerine bu haritanın örneğini aldırır ve Osmanlı memleketinin mevkisini tayin ederiz. Kısaca özetlemek gerekirse; beş kıta vardır: Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Okyanusya. Beş bahr-i muhît vardır: Bahr-i muhît-i muncemît-i şimâli (Norveç Denizi), bahr-i muhît-i muncemît-i cenûbî (Güney Okyanusu), bahr-i muhît-i Atlasî (Atlas Okyanusu), bahr-i muhît-i Hindî (Hint Okyanusu), bahr-i muhît-i Kebîr (Büyük Okyanus). Denizler karalardan üç defa daha fazla geniştir. Bu ders için öğrenciye tekrar amaçlı çeşitli sorular yöneltilir. Örneğin; Edirne’den kuzey kutbuna yahut güney kutbuna giderken hangi kıtalara ve hangi okyanuslara tesadüf ederiz? Amerika’ya nereden gideriz? Ayrıca ödev olarak da defter üzerine kıtaların haritası yaptırılır (Kansu, 14 Eylül 1911).

3. ÂRIZA (ARAZİDE BULUNAN GİRİNTİ VE ÇIKINTILAR, ENGBELER)

Bu dersler, coğrafya için giriştir. Bir ay, devamlı mektebin bulunduğu yerde mevcut olan girinti, çıkıntı ve engebeler ile çocukların nazar-ı dikkatleri celb edilir. Bu dersler, faydasız ayrıntıya girmeyerek, coğrafya terimlerine boğulmayarak ârizat-ı mahalliyeye genel bir bakıştan ibârettir. Bu dokuzuncu dersin başlangıcında, dördüncü ders çocuklara hatırlatılır. Derse ufak suâllerle başlanır: Mektepten filân yere giderken yol düzdür; yâhut iniş veya çıkıştır. Bu yer, filan mahalleden daha yüksektir. Yüksek veyahut şâyan-ı ehemmiyyet mahallerin yönleri tayin olunur. Arziyât-ı (jeoloji) mahallenin ufak örnekleri evvel kum veyahut toprak ile yapılır. Yatay konulmuş bir levha üzerine bu engebelerin yerleri çizilir. Sonra öğrenci herşeyi kendi defterine yahut taş tahtasına çizer. Levha duvara asılır (Kansu, 28 Eylül 1911).

Evvelâ dağ ve vadi hakkında fikir vermek lâzımdır; çünkü bu iki doğa oluşumları birbirinin zıttı manzaraya sahiptirler. Dağlar toprakların çıkık, kanbur yerleri, vadiler ise oyuk, çukur mahalleridir. Toprakların çıkıntıları genellikle birbirini takip ederek ilerler ve bir dağ silsilesi teşkil ederler. Vadiler dahi çoğunlukla büyük bir vadiye toplanırlar ki bu merkez vadi de çok defa su cereyanlarına tesadüf olunur. Çocuklara bir dağ, dağ silsilesi olmadığı takdirde bir tepe buldurulur ve bu ârizalar levha yahut taş tahta üzerine çizdirilir. Zirve hakkında da çocuğa bilgi vermek lazımdır. Dağın eteği neye derler? Bayır, dik, uçurum arasındaki farklar nedir? Mektebin bulunduğu şehir civarındaki dağlar çocuklara sorulur ve hangisi diğerinden yüksek veya alçaktır bu anlatılır. Osmanlı memleketinin en büyük dağları Şar, Ararat Dağları’dır. Dünyanın en büyük dağı Himalaya Dağları’dır. Onuncu derste kısaca çocuklara; dünyanın sathının pek az yerde düz olduğu, çıkıntılı olan yerlere dağ, oyuk olan yerlere vadi dendiği, dağların tepeleri, etekleri ve sırtları olduğu öğretilmelidir. Mevkiye göre misaller çoğaltılabilir (Kansu, 28 Eylül 1911).

Küçük tepe, tepe, küçük dağ, dağ, dağ yığını, silsile ayrımı on birinci dersin ana konusudur. Yalnız mektebin muntikası dâhilindeki bulunanlar söylenir. Yüksek bir tepeye çıkılarak hiç olmazsa uzaktaki dağ silsilesi gösterilir. Bütün bunlar tarif edilirken mümkün olduğu kadar mektebin bulunduğu mevkiden misaller söylenmelidir. Geçit, boğaz, hendek tarif edilir. Bu ders verilirken bahçede kumdan, yahut

topraktan küçük örnekler yapılır; yatay levha üzerinde bunları çizmek lazımdır. Kartpostallardan, duvar levhalarından istifade edilir. Bu ayrıntılar verildikten sonra şuna tepe, şuna dağ derler tarzında alıştırmalar yapılır: Meselâ Edirne’de Kıyık’taki Yıldız Köşkü bir tepedir. Bunun gibi geçide boğaza... dâir ufak örnekler bulmaya çalışmalıdır (Kansu, 28 Eylül 1911).

On ikinci ders için küçükte olsa yaylaya benzer bir yer bulunur. Edirne’de Yıldız Köşkü’nün üstü gibi. Çocukların bakışları önünde zıt iki manzara teecessüm edilir: Yıldız Köşkü’ne aşağıdan bakıldığı hâlde bir tepe görüyoruz. Üzerine çıkınca yayla var. Yaylanın muhtelif neveleri vardır: Bâzen büyük ve geniş olur. Asya kıtasında Tibet, Afrika merkez yaylası gibi. Bu yaylanın içinde dağlar, tuzlu donmuş göller, kar tipileri vardır. Bu ders için de kartpostallara, duvar levhalarına mürâcaat edilebilir. Kısaca, bazı yüksek dağlar vardır ki üzerleri düzdür. İşte bu düz olan yerlere yayla derler. Yaylalar genellikle soğuk ve verimsiz yerlerdir. Osmanlı memleketi içinde Asya’da Domaniç Yaylası vardır. Dünyanın en büyük yaylası Asya kıtasında Tibet Yaylası’dır (Kansu, 28 Eylül 1911).

Dağda hayat konusu için yerel örnekler bulmaya çalışmalıdır. Olmadığı takdirde duvar levhaları vasıtasıyla çocukları düşünmeye sevk etmelidir. Deniz ile kaplanmış bir dağın resmi gösterilir. On üçüncü derste soğuk ve sis hakkında çocuklara basit bir fikir vermeli. Yüksek dağların tepelerinde daima bulut görülür ve böyle yüksek dağ olan mahallerde yağmur çoktur. Kar ve buz anlatımı içinde yine duvar levhalarına mürâcaat olunmalıdır. Güneşin ışınları karşısında parlayan karlı yüksek tepeler, daimi karlar, buzullar, buzulların yavaş hareketleri, çığ ve sel hakkında fikir vermelidir (Kansu, 14 Kasım 1911).

Dağda hayat-ı beşer için de yerel misallere mürâcaat etmelidir. Bulunmadığı surette on dördüncü dersin konusu kartpostallarla, resimlerle, albümler veyahut duvar levhaları ile desteklenmelidir. Dağların ilk eteklerinde hafif ziraat yapılabilir. Yüksek çalılar, çavdar, yer elması bulunabilir. Daha yüksekte ormanlar, meşe, kayın ağaçları vardır. Yüksek dağlarda çam ağaçları çoktur. Dağların yukarılarında geniş meralar vardır. Buralarda hayat, çobanlara uygundur. En yukarı kısımlar ıssız, donmuştur. Bazı kar çiçekleri, vahşî hayvanlardan ayı, kartal vesaire bulunur. İnsanlar, vadilerde yahut güneşe nazır dağ eteklerinde ikamet ederler. Haneleri sağlam ve çoğunlukla taşandı. Meralarda yaz için ahşap ev yaparlar. Yazın dağlara, kışın da düz ovalara çıkılır. Kışın kar her tarafı istila edince ocak başı hayatı başlar (Kansu, 14 Kasım 1911).

Osmanlı memleketi içinde, yanardağ yoktur. Sönmüş dağlardan Erciş Dağı vardır. Çocuklara doğallığı göstermek kabil olmadığı için resimler, coğrafi levhalar ve kara tahta üzerine çizilecek örneklerle anlatmak lâzımdır. Vezûv ve Atina Yanardağlarının resimleri gösterilmelidir. Yanardağların harici şekilleri koni biçimindedir. Tepeleri bazen, içeriye doğru batmış bulunur. Ayaklar altında, derinlerde erimiş veyahut gaz hâlinde madenler vardır. Yer altındaki bu madenler bazen bir çatlak bulurlar ve oradan dışarıya doğru fişkirirler. Yeryüzüne çıkan erimiş maden donar ve böyle konik tepeler teşkil eder. Yanardağ evvelâ hareket-i arzlarla başlar. Yer altında gürültüler işitilir. Bazı defa yerden gazlar çıkar, dağın tepesinden önce duman sonra taş parçaları ve en sonra lav çıkmaya başlar. On beşinci dersin kısaca özeti; Yanardağ küre-i arzın merkezinde bulunan sıvı hâlindeki madenlerden hâsıl olmuş bir dağdır. Yanardağlar söndükleri zaman insanlar bunların eteklerinde ikametgâh tesis edebilirler; ancak tehlikelidir. Bazen sönmüş bir dağ, birdenbire yanmaya başlar (Kansu, 14 Kasım 1911).

Küçük olsa da, ova için bir örnek bulmak kabildir. Ovanın hususi hâlleri: Sath-ı arz düz olur. Nehirler yavaş akar, ufuk geniştir. Taş ekseriya bulunmaz. Evler kerpiçten, sunî taşlardan yahut tuğladan yapılır. On altıncı derste, dünyanın en büyük ovalarını söylemeli. Ve bu ovaları söylerken harita üzerinde mevkilerini de göstermeli ki çocukların kıtalara gözü alışmaya başlasın (Kansu, 14 Kasım 1911).

4. MEVSİMLER-HAVA OLAYLARI

Nafi Atuf Bey, rehberinde mevsimler başlığından önce on yedinci dersi “Kış” hakkında verilmesi gereken bilgiler ayırmıştır. Yazdığına göre, öncelikle derse sorular ile başlanmalı, kışın görülebilecek hadiseler örneklerle açıklanmalıdır. Mesela kışın güneş, ufka yakın hareket eder, güneşin doğduğu ve battığı yerlere dikkat çekilir, aralık ayında bir duvarın gölgesi nereye kadar büyüyor ve temmuz ayında bu gölge nereye vasil oluyor? Kışın gündüz kaç saat, gece kaç saattir, bunları diğerleriyle mukayese etmelidir. Güneşin ışığı eğri olarak kalır; ısı azdır. Gündüz daima kısadır, soğuk ve rutubet çok olur. Kırığı, buz ve kar kış günlerinde bulunur. Rutubetten sis ince ve sürekli yağmur; kar husule gelir. Bunların doğal olarak gösterilmesi daha uygundur (Kansu, 14 Aralık 1911).

Mevsimler niçin olur? Bu soru öğrencilerin zihnine gelebilir ve bunu yalnız tarif ile anlatmak bazı çocuklar için faydalı olabilirse de pek çoğu nazar-ı tariftan hiçbir şey anlamazlar, binâenaleyh bu dersi mümkün olduğu kadar maddi vermeye çalışmalıdır. Düzgün bir küre ve bir mum yahut da lamba tedarik edilir. Ve bulutlu bir günde, olmadığı takdirde sınıfın içi yarı karanlık yapılarak dünyanın güneş

etrafında hareketi gösterilir. Dünya kendi ekseninde dönerken gece gündüz, güneşin etrafında hareket ederken mevsimler hâsıl olur. Güneşin ışığı dünyanın ortalarına dik olarak, kutup noktalarına pek eğik olarak ve bu iki mıntıka arasındaki yerlere eğimli düşer. Özet olarak bu on sekizinci derste öğrencilere, mevsimlerin, dünyanın güneş etrafında hareketinden ileri geldiği, kutuplarda, hatt-ı istivâ cihetlerinde iki ve ılıman mıntikalarda dört mevsimin var olduğu ifade edilmelidir (Kansu, 14 Aralık 1911).

Sıcaklık bahsi için yerel örneklerle derse başlanmalıdır. Mevsime ve bir şehirde muhtelif yerlere göre sıcaklık ve soğukluk değişir. Kuzeye doğru yahut güneye yakın olmak; dağ tepesinde veyahut eteğinde bulunmak sıcaklığın değişmesine sebep olur. Yüksek dağların tepesinde karların erimesi oraların soğuk olduğunu anlatır. Şu açıklamaları doğal misallerle tarif etmek kabildir. İklimde göre de hava değişir. Ekvator'a yaklaştıkça hava ısınır. Denize uzaklık veyahut yakınlık da bir şehrin havasına tesir eder. Deniz güneşin hararetini emer. Bundan dolayı deniz kenarındaki şehir nispeten serin ve kışın ılık olur. Çok soğuk yerlerde Eskimolar gibi toprak içinde kulübelere yapılırlar. Yağlı yemekler yerler. Sıcak memleketlerde ise hafif elbiseler giyerler. Hafif, yağsız yemekler yerler. Evlerin üzerleri ekseriya örtüzdür (Kansu, 14 Ocak 1912).

Yirminci derste rüzgârı göstermek için sınıfın içinde bir hava cereyanı yapılırlar yahut sobanın kapağı önünde bir kibrit yakarak havanın cereyanı gösterilir. Şu hâlde rüzgâr; havanın harareti vasıtasıyla hareketinden ileri gelir. Sıcak hava yukarı çıkar. Soğuk hava sıcak havanın boş bıraktığı yeri doldurmak için hücum eder. Rüzgârların neveleri vardır: Hafif rüzgâr ki ekseriya sabahları erken eser. Şiddetli rüzgâr; bora, fırtına, siklon. Yağmur'u göstermek için sobanın üzerine bir şişe içinde su konur. Su koyarken çıkan buhar düz bir cam üzerinde küçük su damlaları olarak yoğunlaşır. Dünyanın su tenceresi denizlerdir. Düz cam vazifesini de dağlar ifa eder. Denizlerdeki sular buharlaşarak yükselir, bulut olur, rüzgârlarla öteye beriye götürülür. Yoğunlaşarak yere yağmur olarak düşer. Hemen her mevsimde yağmur yağar fakat bazı mevsimler vardır ki bu mevsimlerde yağmur daha çok dökülür. Yazın yağmurlar şiddetli ve süresiz olur. Sonbaharda yağmur; sürekli ve hafiftir. Kışın kar yahut ince yağmur düşer. İlkbaharda ise sağanak tarzında yağar. Dağlık yerlerde yağmur daha fazladır. Sıcak bölgelerin ayrıca yağmur mevsimleri vardır. Bazı çöller vardır ki buralarda bulut ve yağmur ender görülür (Kansu, 14 Ocak 1912).

5. İKLİMLER

Bu coğrafya rehberinin yirmi ikinci dersi "Mütedil (Ilık, İliman) İklimler" başlığını içerirken, öğrencilere sıcaklık, rüzgâr ve yağmur gibi hadiselerin iklimleri oluşturduğu, ancak bir bölgenin iklimini anlamak için yalnız bir günlük doğa hadiselerine bakmanın yeterli olmadığı da ifade edilmiştir. Bizim memleketimizin iklimi mütedildir. Kutupların iklimi soğuk ve ekvatorun iklimi sıcaktır. Mütedil iklimlerin arasında da birçok farklar vardır. Deniz kenarları "*Buralarda iklim hafif, yağmurlu, hava su buharı ile meşbûdur. (dolu)*" Denizden pek uzak olan yerler "*Buralarda yazın yağmur, kışın kar ve buz olur*". Mütedil iklim olan yerlerde evlerin üzerlerinde düz veyahut eğimli çatı vardır. Ahali çoktur, mesrurdur (mutlu), topludur (Kansu, 14 Ocak 1912).

Müncem (Donmuş, Donuk) İklimler "Kutuplar" konusu için yapılan ikaza göre öğrenciye rehberin on sekizinci dersi hatırlatılmalıdır. Kutuplarda güneş ufuktan pek az yükselir ve gündüz adeta bir şafak kadar aydınlık olur. Gece; ılıman iklimlerdeki gecelerden daha uzun sürer, yıldızlar parlaktır. Çok soğuk vardır. Bazen cıvalı termometrelerin cıvaları bile donar. Deniz de donar ve gemiler artık gezemez. Rüzgârlar; denizdeki buz parçalarını iterler ve dağ gibi buzlar yavaş yavaş yürürler. Bu soğuk iklimlerde Eskimo denilen insanlar yaşarlar. Yer altında buzlarla örtülü kulübelere otururlar. Aylarca dışarı çıkmayarak yer altlarında vakit geçirirler, yağ lambaları yakarlar ve hayvan yağı, kurumuş balık ile geçinirler. Yalnız köpek ile Ren denilen geyikler vardır. Bunlar yosun ile beslenirler. Senede ancak iki, üç ay kadar güneş görülebilir. Büyük balıklar, sayısız kuş sürüleri bazı çalılar ve büyük çiçekler görülür. Sonra geceler gelince hepsi kaybolur (Kansu, 14 Şubat 1912).

Sıcak iklimler; yirmi dördüncü derse konu olmuştur. Burada yazıldığına göre, ekvator etraflarında sıcak daimidir. Yağmur, hemen her gün vardır. Hava boğucu ve gayet sıcaktır. Serin rüzgâr esmez. Şâyân-ı hayret bitkiler, çeşitli hayvanlar, içine insan girmemiş büyük ormanlar vardır: 60-70 metre irtifanda çiçeklerle donanmış pek büyük ağaçlara, keskin kokulu çiçeklerle dolu orta ağaçlara ve birbirleriyle bağlanarak geçmesi mümkün olmayan bir kale teşkil etmiş küçük ağaçlara tesadüf olunur. Güzel sesli ve güzel tüylü kuşlar vardır: Papağan, Sinek kuşu gibi, büyük ve acayip hayvanlar da vardır: Hipopotam, Fil gibi. İnsanlar buralarda sefil, hararetin çokluğundan yorgun bir hâdedir. Pek çoğu Kongo'daki nehir kenarındaki insanlar gibi vahşidir. Çok soğuk, çok sıcak her ikisi de insanın hayatı için zararlıdır (Kansu, 14 Şubat 1912).

6. MEMBA VE AKARSULAR

Nafi Atuf Bey'in hazırladığı coğrafya rehberinde sel ve su sızıntısı konusu, memba ve akarsuları açıklamadan hemen önceki yirmi beşinci derste işlenmiştir. İfadesine göre, sel ve su sızıntısı dersi sınıfta verileceği yerde bahçede verilse daha münasiptir. Bir taş üzerinden su akıtılır ki bu bir sel teşkil eder yahut bir kil tabakası üzerinde toprak döşenir ve bu toprak tabakası üzerine su serpilir. Bir müddet sonra suyun, kilin eteğinden sızdığı görülür ki bu da membaadır. Bu tecrübeyi genişletmelidir. Yer meyilleri olur ve gayrikabil-i nüfuz bulunursa su akar, aksi takdirde su yere nüfuz eder. Bizim toprağın altında da bir kil tabakası vardır; su bu kil tabakasından geçemez. Kısaca, yağmur damlaları eğimli ve taşlı olan satıhlarda yukarıdan aşağıya doğru akar yahut topraktan nüfuz ederek yavaş yavaş akar. Kireçli arazide bazen derin büyük mağaralar teşkil eder. Anlatım için resimlere müracaat etmelidir (Kansu, 14 Şubat 1912).

Membanın izahı için mümkünse bulunulan yerleşim yerine yakın bir memba buldurulur. Memba suyu saf ve soğuktur. Suyun cereyanı, kurak zamanlarda bile devam eder. Hafif hafif şırıltılar vardır. Membanın ufak bir numunesi bahçede yapılabilir. Eğimli bir kil sathı üzerine toprak döşemeli, sath eğimin eteklerine doğru ve ince çakıl taşları koymalı toprak üzerine su serptikten sonra memba hâsıl olduğu görülür. Demek oluyor ki memba hâsıl olmak için toprağın altında kil tabakası bulunmalıdır. Sıcak sular; maden suları hakkında da ufak malumat verilmelidir (Kansu, 14 Şubat 1912).

Dere kavramının anlatıldığı yirmi yedinci dersi mümkün olduğu kadar misaller ile izaha çalışmalıdır. Suyun meyilli arazi üzerinde cereyanı esnasında icra ettiği tahribat. Su, toprağı yavaş yavaş aşındırır. İnce, ufak su akıntılarının toplanarak daha büyük bir akıntı teşkil ettiği gösterilir. Su akar iken çukur olan yerleri düzletir ve yamaç olan yerleri aşındırır. Su kendi mecrasını düzeltmek için çalışır. Suların cereyanı, daima aynı şiddette değildir. Düz yerlerde yavaş akar, hâlbuki bayırlı yerlerde gürültülü ve süratli geçer. Çok yağmuru müteakip düz yerde akan nehir bile gürültü ile akmaya başlar. Yakında bir nehir varsa çocukları götürmeli ve tarifleri orada tekrar etmeli (Kansu, 28 Şubat 1912).

Rehberin son dersi yani yirmi sekizinci ders, ırmaklar ile alakalıdır. Bu ders teorik değil, belki yakın bir nehri göstermek suretiyle pratik de olabilir. Çeşitli ırmaklar birleşerek nehri teşkil ederler. Edirne için bu dersin tarifini pratik olarak yapmak pek mümkündür: Tunca ve Meriç Nehirlerinin birleştiği gösterilir. İki akarsuyun böyle birleştiği yere “*Munsab*” derler. Irmak geçerken vadiyi oyar. Irmağın eskiden oymuş olduğu sahiller bazen görünür. Irmağın çalışması derenin çalışmasından daha fazladır. Irmağın dolaşıklığı nispette geçtiği yerlerin sahilleri alçak veya yüksek olur. Irmağın bazı yerleri çukur ve bazı yerleri ise düz olur. Irmak dereden daha yavaş akar. Yağmurlardan dereler kadar çabuk müteessir olmazlar. Yağmur yağar yağmaz derenin suyu bulandığı, dere süratle cereyana başladığı hâlde ırmağın suyu hâlâ durgun bulunur. Irmaklar az fazla taşıdığı zaman bazen faydalı olur; fakat çok taşıdığı zaman felaket getirir (Kansu, 28 Şubat 1912).

7. TARTIŞMA VE SONUÇ

Gerek Osmanlı Devleti gerekse Cumhuriyet dönemlerinde başta öğretmenliği ve diğer üstlendiği görevler ile örnek bir eğitimci olan Nafi Atuf [Kansu], Edirne’de bulunduğu süre içerisinde yayımladıkları “*Sa’y ü Tettebbu*” mecmuasının farklı sayılarında ilkökul öğrencilerinin coğrafya eğitimine yönelik bir rehberi kaleme almıştır. Mükemmel olduğunu iddia ederek değil, belki bir teşebbüs olduğu için bu rehberi yazdığını belirten Nafi Atuf Bey’e göre, ilkokullarda bütün dersler gibi, coğrafya dersi de mümkün olduğu kadar ilmi verilmelidir. Çocuğun zihni ile verilecek ders beraber ilerlemeli, öğrenci yorgunluk, bezginlik hissetmemelidir. Osmanlı memleketinin ve diğer büyük memleketlerin durumunu tahlil etmezden evvel, dünya hakkında malumat verilmelidir. Coğrafya, pratik bir ders olduğuna göre tabiatın, tecrübeden, renkli resimlerden, kartpostallardan fayda sağlanmalıdır. Kısa cümlelerle kavramlar ifade edilmeli, kullanılan lügatlerin çocuklarca anlaşılacağına dair öğretmene katı kanaat gelmelidir. Nafi Atuf Bey, rehberinde yazdığı dersleri saatlere göre de ayırmıştır. Bunun temel sebebi ise dersi veren öğretmenin derse girdiği zaman zihninde, o saat içerisinde vereceği dersin projesini hazırlamasını sağlamaktır.

Ona göre; birçok malumatı bir dimağa üst üste doldurunuz; bir sürü hesap meseleleri ezberletiniz; iklimler, şehirler, coğrafya rakamları ezberletiniz; bütün tarihî olayların senelerini, ayrıntılarını fevkalade bir maharet ve kudretle taze zihinlere doldurunuz ve sonra bu birçok malumat hamalını yaşamak meydanına çıkarınız. Göreceksiniz ki ne kadar âciz, ne kadar cılız bir uzviyye yetiştirmişsiniz. Çocuk yaşayamayınca, yaşamak için muhtaç olduğu maddeler ve levazımı haiz bulunmadıkça hesabın semalarda dolaşan, coğrafyanın kıtaları ihatâ eden rakamları, şehirleri neye yarar? 1911-1912 yıllarında hazırlanmış olduğunun göz ardı edilmemesi gereken bu rehber göre; coğrafya hakkında hiçbir fikir vermeden dünyanın yuvarlaklığını ispata kalkışan, dokuz yaşında bir çocuğa elli nehir, altmış dağ, yüz sancak, iki yüz şehir ezberleten bir coğrafya kitabı hiçbir vakit hakiki bir coğrafya kitabı olamayacağı gibi çocuk için hâl olunamayacak bir muammadır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI VE FİNANSAL DESTEK BEYANI

Çalışmanın tarafsızlığı ile ilgili bilinmesi gereken herhangi bir mali katkı veya diğer çıkar çatışma ihtimali (potansiyeli) ve ilişki alanı **YOKTUR**.

KAYNAKLAR

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA)

CCA. (1949). 030-10-00-00-77-509-7-5.

CCA. (1924). 030-11-1-00-8-31-2-7.

CCA. (1927). 030-10-00-00-196-343-9-1.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

COA. (09 Z. 1334/7 Ekim 1916). *MF. MKT, 1219/62*.

Çankaya, M. A. (1968-1969). *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*. Ankara: Mars Matbaası.

Erişirgil, M. E. (2010). *Bildiklerim*. (M. B. Varlık, Dü.) Ankara: Mülkiyeliler Birliği.

İnuğur, N. (1992). *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti.

Kansu, I. (2016). *Unutulmuş Bir Eğitim Devrimcisi Nafi Atuf Kansu*. Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları.

Kansu, M. A.-Kansu I. (2011). *Nafi Atuf Kansu (1890-1949) Yaşamı ve Yazıları*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği.

Kansu, N. A. (15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911). Mektep Dersleri-Coğrafya 1. *Sa'y ü Tettebbu*, 2 (13), 14-16.

Kansu, N. A. (01 Eylül 1327/14 Eylül 1911). Mektep Dersleri-Coğrafya 2. *Sa'y ü Tettebbu*, 2 (14), 15-19.

Kansu, N. A. (15 Eylül 1327/28 Eylül 1911). Mektep Dersleri-Coğrafya 3. *Sa'y ü Tettebbu*, 2 (15), 14-16.

Kansu, N. A. (01 Teşrinisânî 1327/14 Kasım 1911). Mektep Dersleri-Coğrafya 4. *Sa'y ü Tettebbu*, 2 (18), 12-14.

Kansu, N. A. (01 Kanûnûevvel 1327/14 Aralık 1911). Mektep Dersleri-Coğrafya 5. *Sa'y ü Tettebbu*, 2 (20), 12-13.

Kansu, N. A. (01 Kanûnûsânî 1327/14 Ocak 1912). Mektep Dersleri-Coğrafya 6. *Sa'y ü Tettebbu*, 2 (22), 18-20.

Kansu, N. A. (01 Şubat 1327/14 Şubat 1912). Mektep Dersleri-Coğrafya 7. *Sa'y ü Tettebbu*, 2 (24), 13-15.

Kansu, N. A. (15 Şubat 1327/28 Şubat 1912). Mektep Dersleri-Coğrafya 8. *Sa'y ü Tettebbu*, 2 (25), 17-18.

Sarıdal, V. (1950). Sonsuzluğa Kavuşan Nafi Atuf Kansu İçin. *Ülkü* (38), 12-16.

Topuz, H. (1996). *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Unat, F. R. (1950). Nafi Atuf-Öğretmen, Terbiyeci, İdareci. *Ülkü* (38), 21-25.